

Василь ДЕБЕНКО

ГЕНЕЗА ДЕСПОТИЗМУ У МОСКОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ЗА ПРАВЛІННЯ ІВАНА IV

Дослідження генези деспотизму в Росії залишається актуальною проблемою. Вивчення її дасть можливість зрозуміти складні процеси внутрішньополітичного життя Московської держави у другій половині XV-XVI ст. Одним із них є формування військово-тиранічної форми правління на теренах Північно-Східної Русі. В історичній літературі більшість учених, насамперед В.Ключевський, В.Кобрін, А.Карпов, вважали, що на становлення деспотичної моделі державного правління у Великому князівстві Московському значний вплив мали Візантійська імперія та Золота Орда. На їх думку, запозичення візантійських концепцій “богообраності” імперської влади були трансформовані великими московськими князями та їх оточенням у теорію “Москва – третій Рим”. Вона стала основою для обґрунтування російського месіанства і визначила на декілька століть подальший етнополітичний розвиток Росії.

Важливу роль у формуванні засад деспотизму у Московській державі відігравала Золота Орда. Вона була не тільки безпосереднім сусідом Московії, а й поступово ставала для її правителів взірцем у розбудові державних інституцій. Проте московська політична еліта не була простим компілятором типово азійських форм правління. На думку українського дослідника М.Юрія, у Московській державі в досліджуваній нами період були вироблені особливі норми та стандарти суспільного життя. Їх можна звести до наступних положень: “1) держава вище за все; 2) суспільство як ціле вище за людину як індивіда; 3) не багатство гарантує владу, але влада забезпечує багатство (звідси випливає, що корупція є невід’ємною частиною цього суспільства); 4) виробництво, технологія, інновації виправдані лише настільки, наскільки вони сприяють військовій могутності, розширенню території і зміцненню держави; 5) вищий моральний принцип є виправданням будь-яких акцій за умови, що вони спрямовані на зміцнення влади, на служіння їй; 6) основне внутрішнє призначення держави – патерналістське: держава визначає, що добре і що погано для своїх підлеглих, розподіляє блага з урахуванням місця кожного в ієрархічній системі влади. Партії та різні організації мають право на існування лише як механізми, що зміцнюють владу; 7) обман, наклепи, злочини тощо виправдані і моральні, якщо вони підпорядковані надзавданню держави, тобто зміцненню військової могутності та розширенню території”¹.

Вищезазначені норми та стандарти російського суспільства остаточно сформувалися за часів правління Івана IV (1547-1584 рр.). Водночас за його правління продовжувався процес формування офіційної ідеології Московської держави. Її основу становили ідеї “Сказания о князьях Владимирских” і теорії “Москва – третій Рим”. Однак використання останньої концепції мало свої відмінності та вибірковий характер. Це було зумовлено як пріоритетами зовнішньої політики уряду, так і наявністю певних протиріч між царем й окремими представниками церкви. Зокрема, російського царя не влаштовували ні спроби духовенства зберегти свою відносну самостійність у державі, ні вороже ставлення митрополитів Германа Полева і Филипа Количева до опричнини².

Одним із перших заходів Івана IV і його оточення щодо утвердження офіційної ідеології була поява за підтримки церкви, державних і церковних документів та матеріалів низки історичних та історико-літературних праць. Урядовими колами ініціювалось насамперед укладання “Стоглава”, “Домостроя” і “Великих Четви-Минеи”³. Вони фактично започаткували ідеологічний регламент життя Московського царства, контроль за свідомістю населення. Перші два документи були схвалені

церковним собором 1551 р., який одержав назву “Стоглавого” від збірки його рішень, яка містила 100 розділів. Цей собор відмовив Івану IV у його намаганнях секуляризувати церковні землі⁴. Проте це не стало на заваді вироблення царем і церквою єдиної ідеологічної політики.

Рішення “Стоглава” містять спільні суворі погрози царя і церкви на адресу порушників офіційної моралі, тим, хто читає або зберігає єретичні книжки. З цього приводу у збірці відзначалося: “Злі ерисі, хто знає і їх тримається... від Бога відлучать і загинуть”⁵. По всій Московській державі запроваджувався тотальний контроль за читанням книг. Проте ця суворі вказівка авторам здавалася замалою, тому вона була доповнена наступним: “По царській заповіді всім святителям кожному в своєму місці по всім градам і по селам розіслати попам свої грамоти з повчанням і з великою заборною”⁶.

Для орієнтації населення у тому, що заборонено, а що дозволено, уряд і церква виробили офіційно санкціоновані норми моралі і поведінки, намагалися визначити кількість книг, дозволених для читання. Саме це мали, перш за все, на меті “Великие Четьи-Минеи”, “Домострой” та інші офіційні видання. У 30-40-х роках XVI ст. під керівництвом митрополита Макарія було створено 12-томну збірку, яка мала охопити усі закордонні і російські пам’ятки писемності (за винятком літописів і хронографів), що “допускались до читання у Московському царстві”⁷. Фактично так було запроваджено у Московській державі цензуру. Під суворий контроль бралися суспільна й особиста думки, розвиток культури, виховання, література. Так започатковувалися в Росії основи ідеологічного тоталітаризму.

За правління Івана IV було встановлено також контроль за написанням літописів. Вони склалися у митрополичій або державній канцелярії. Їх записи мали офіційний характер, у випадку політичних змін вносилися відповідні корективи щодо оцінки подій і конкретних діячів.

Зокрема, для того, щоб пояснити античне походження московської династії та обґрунтувати її виключну роль у християнському світі, була створена “Книга степенная царского родословия” у 1561-1563 рр. Її написав протопоп Андрій (майбутній митрополит Афанасій). Цей твір є доволіним переказом “Сказания о князьях Владимирских”, літописів, доповнених легендарними і житійними подробицями Київської і Московської доби. Його головна ідея полягала в обґрунтуванні “римського” походження московських князів, спадкоємності ними самодержавної влади з часів Рюрика.

“Степенная книга...” не лише подавала свій погляд на генеалогію московських князів і царів, а й також пов’язувала історію їх роду з найважливішими церковними подіями, з митрополитами і святими, тобто підкреслювала єдність світської і церковної влади⁸. Характер появи книги, спрямованість на прославлення московських правителів, популярна форма викладу дають підстави розглядати її як офіційний ідеологічний документ, розрахований на досить широке коло читачів.

Такий самий офіційний характер мали “Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича”, який відображав діяльність молодого царя, і новий літописний звіт, що одержав в літературі назву Ніконівського літопису, бо один зі списків літопису у XVII ст. належав патріарху Нікону. Про значення, яке надавалося створенню цих документів, свідчить участь в їх редагуванні найближчого оточення Івана IV і, можливо, самого царя. У “Летописце начала царства...” російський цар зображався гідним спадкоємцем і прямим нащадком (через Рюрика і Володимира Мономаха) римських та візантійських імператорів.

Особливо посилювалися ідеологічний контроль і політична цензура під час опричнини 1565-1572 рр. Андрій Курбський після втечі до Литви, звертаючись до Івана Грозного писав: “Затворив ти царство Російське, вільну сутність людську, немовби в пекельній твердині”⁹.

Відгородившись “залізною завісою” від інших країн, московські правителі

одержали перемогу у насадженні офіційної ідеології. Проте за цю “перемогу” довелося заплатити дорогу ціну, утвердженням тоталітарного єдиномилення та ізоляції від ідей гуманізму і Реформації, які набули значного поширення в Європі і надали європейським народам нового імпульсу для національного відродження, духовного та культурного піднесення.

Слід зауважити, що в сучасній російській історіографії прослідковуються спроби виправдати державницьку діяльність Івана IV. На думку науковців В.Кожемякіна та А.Подберезкіна, ідеї “богообраності” російського царя та російської державності відіграли позитивну роль в історії Росії. Вони стимулювали в політичному аспекті “більш інтенсивне розгортання процесів національної консолідації”¹⁰.

Насаджування офіційною ідеологією ідей про “богообраність” царя, про його роль як найвищого оборонця православної віри сприяли формуванню найвного монархізму і сприйняття його у будь-якій, навіть найжорстокішій і найблудливішій формі. Того самого переконання, яке на протязі майбутніх століть російської історії неодноразово використовувалося московськими правителями в різних модифікаціях та іпостасях і знайшло своє відображення навіть у ХХ ст.

Можливо, що згодом і самі царі повірили у власну виключність. Яскравим прикладом цього може бути думка, висловлена одним із відомих російських істориків В.Ключевським: “Іван IV був першим з московських государів, який побачив і відчув у собі царя у біблійному розумінні, помазанника божого... і з цього часу його царственне “я” стало для нього предметом набожного поклоніння. Він сам для себе став святиною і у помислах своїх створив ціле богослів’я політичного самозахоплення у вигляді наукової теорії своєї царської влади”¹¹.

Проте не виключено, що значний відбиток на діяльність Івана IV наклало намагання створити собі відповідний імідж. Як зауважував французький філософ Карл Ясперс (1883-1969), ідеологія “завжди викликає потребу в ілюзіях”, політичні діячі, застосовуючи злочинні дії, виправдовують їх “вищими цілями нації, віри, майбутнього” лише “для маскуванню невимірної волі до влади”¹².

Отже, наведені факти засвідчують, що Іван IV надавав великого значення обґрунтуванню та зміцненню самодержавства, виявив себе не тільки як політик, а й практик та ідеолог. Найбільш яскраво це відобразилося у його листуванні. Зокрема, у листах до А.Курбського Іван IV намагався підкріпити свої твердження концепціями “Сказания о князьях Владимирских” і теорії “третього Риму”. Згідно з його поглядами царська династія походить від “візантійських імператорів”, самодержавство утвердилося “божою волею” з давніх-давен, ще від великого князя Володимира, “просвітившого Руську землю хрещенням...”. З тих часів “Руська земля тримається божим милосердям... нами, своїми государями, а не судьями та воєводами”¹³.

Полемізуючи з А.Курбським стосовно досвіду управління в інших країнах при допомозі розумних радників, московський цар наголошував, що там “... у них царі своїми царствами не володіють, а як їм скажуть їх піддані, так і керують. Руські ж самодержці з самого початку володіють своєю державою”. Пораду А.Курбського прислуховуватися до думок найближчого оточення цар розглядав як замах на його владу: “Чи це проти розуму не хотіти бути під владою своїх рабів”¹⁴. Отже, Іван IV Грозний вважав усіх жителів держави незалежно від походження не вільними громадянами, а власними холопами – рабами.

Основний принцип самовладдя Іван IV формулював наступним чином: “І жалувати своїх холопів вольни, і страчувати вольни теж”¹⁵. Щодо застосування цього принципу на практиці цар був переконаний, що він справедливо “жалував” тих, хто служив йому вірно, і карав лише того, хто на це заслуговував: “Хочеш не боятись влади, роби добро, а якщо робиш зло, бійся, адже цар не даремно меч носить”¹⁶.

Ці слова Івана IV про “добро і зло” не мали нічого спільного з його свавіллям і політичним терором. На думку російського вченого А.Карпова, переломними під час

правління російського царя були 1564-1565 рр. У цей час почалися беззмістовні та наджорстокі страти людей. Своїми масштабами вони і тепер вражають дослідників. Прагнення Івана IV отримати абсолютну, необмежену ні законами, а ні моральними нормами владу над своїми підданими “реалізувалося в найстрашнішій і варварській формі”. Головним чином, гинули “найбільш талановиті, найбільш помітні люди – воєводи, дипломати, державні діячі, чиновники”¹⁷. Масове нищення людей, навіть цілих населених пунктів стало повсякденним явищем¹⁸. Ще М.Костомаров, заперечуючи окремим російським історикам (С.Соловйову, С.Платонову та іншим), писав: “Ставлять в заслугу Івану Васильовичу, що він утвердив монархічний початок, проте буде набагато точніше, пряміше і справедливіше сказати, що він утвердив засади деспотичного свавілля, рабського загального страху і терпіння. Його ідеал полягає саме в тому, щоб примху самовладного владики поставити понад усе: і загальноприйнятих моральних понять, і будь-яких людських відчуттів, і навіть віри, яку він сам сповідав”¹⁹.

Під цим кутом зору слід звернути увагу на вплив ідей “боговибраності” правителів Москви та виключності російського православ’я в християнському світі на розвиток культури Північно-Східної Русі. Створена московськими книжниками теорія спадковості Московською державою всесвітньої величі Візантійської імперії суттєво вплинула у XVI ст. на розвиток архітектури, живопису, освіти, фольклору.

Так, важливе місце у пропагуванні в тогочасному російському суспільстві ідей про месіанське призначення Москви та її самодержців відігравали збудовані упродовж XVI ст. культові споруди. Метою їх створення було відображення зростання політичної могутності московських правителів, на теренах Північно-Східної Русі і міжнародній арені, в ідейно-образній художній формі.

З цією метою, на думку академіка І.Грабаря, у Російській державі було споруджено цілий ряд архітектурних будівель. У 1505-1509 рр. італійський архітектор Алевіз відбудував Архангельський собор, який служив усипальницею для великих князів Московських. Алевіз одним із перших в художній архітектурній формі відобразив зміну політичної ролі Москви у системі міжнародних відносин у Східній Європі. Архангельський собор, за його задумом, надавав Москві нового статусу – “столиці всіх руських земель”.

У 1554-1560 рр. російськими зодчими було побудовано храм Василя Блаженного. Головна мета його будівництва полягала в увіковіченні історичної перемоги росіян над Казанським ханством. Собор В. Блаженного було споруджено на Красній площі. Тут знаходився головний торговельний ринок Москви, який відвідувала велика кількість людей. Споглядання на новий храм мало би викликати у населення Московської держави віру в особливу місію російського народу в християнському світі щодо захисту православної віри. Водночас собор В.Блаженного підкреслював військову могутність правителів Москви. Він постійно нагадував про підкорення колись грізного Казанського ханства, яке було одним зі спадкоємців Золотої Орди²⁰.

Найбільш яскраво імперська ідеологія правлячих кіл Московської держави відобразилася у побудованому в 1568-1570 рр. Вологодському храмі. У будівництві цієї культової споруди безпосередню участь брав Іван IV. Вологодський собор споруджено в монументально-пишному архітектурному стилі і присвячено “премудрості Божій” – Софії. У цілому, храм мав стати правонаступником константинопольського собору святої Софії²¹.

Як зауважував І.Грабар, будівництво вищезазначених архітектурних споруд в художньо-мистецькій формі відображало ідеї, закладені в теорії “Москва – третій Рим”, яка “отримала в той час значного поширення” в Росії. Учений також цілком слушно зазначав, що прославлення Москви та її особливої історичної ролі негативно позначилося на розвитку архітектури Московської держави. Офіційна величність форм, грандіозність масштабів, жорсткі церковно-догматичні правила й вимоги будівництва перешкоджали поширенню у церковній архітектурі демократичних стилів. Одночасно майже повністю

зникають місцеві архітектурні школи, які повністю витісняються загальноросійськими канонами архітектурного будівництва²².

Під впливом ідей “богообраності” Москви та її правителів подібна ідеологічна заангажованість спостерігалася і в живописі. Насамперед, церковно-урядова регламентація торкнулась іконографії. У середині XVI ст., орієнтовно після 1552 р., у Москві була написана ікона-картина “Церква войовнича” (ікона-картина – єдиний витвір московських митців того часу, який поєднує у собі релігійну тематику і художню цінність). Причиною її створення стала перемога Московської держави у боротьбі за приєднання до неї Казанського ханства. Невідомий автор у складній алегоричній формі відобразив зовнішньополітичний триумф Івана IV в його “священній війні” за звільнення християн від “басурманської неволі”.

В іконі-картині “Церква войовнича” простежуються дві сюжетні лінії. Перша – це зображення Івана IV спадкоємцем та продовжувачем визначних перемог Олександра Невського, Дмитра Донського, Володимира Святославовича та візантійського імператора Костянтина Великого. У другій сюжетній лінії в дусі месіанських ідей московських книжників немовби ілюстративно змальовано послання апостола Павла до євреїв та промова митрополита Макарія до російського війська у Володимирі в 1550 р. У даних текстах увага акцентувалася на тому, що воїни, які загинули під час священних війн за віру, зігнорували земною славою, будуть винагороджені славою небесною. У цілому сюжетна композиція картини-ікони “Церква войовнича” була покликана надати завоюванню Іваном IV мусульманських народів Поволжя характеру священної боротьби московських правителів з іновірцями за поширення християнської віри²³.

Певну роль в утвердженні деспотизму у Московській державі відіграв той факт, що рівень освіченості значної частини населення країни був надзвичайно низьким. Якщо в Європі у XVI ст. книгодрукування набуло поширення, то в Росії книги залишалися рукописними і дуже дорогими. Вони були доступні виключно для вищих суспільних верств. Наукові знання, вміння читати і писати залишалися прерогативою обмеженого кола церковних і світських осіб, які переважно займалися політичною діяльністю. Свідченням цього може бути самохарактеристика автора теорії “III-го Риму” Філофея, який писав, що він “людина сільська і неосвічена в премудрості, не в Афінах народився, ні в мудрих філософів не вчився, ні з мудрими філософами не спілкувався”²⁴.

Неосвіченість та неграмотність у російському суспільстві навіть серед духовенства була настільки великою, що на Стоглавому соборі (1551 р.) православні ієрархи країни прийняли проект відкриття церковних шкіл та училищ. Однак через відсутність книжних учителів його не вдалося втілити у життя.

У зв’язку з цим провідне місце у культурному розвитку Московської держави займала усна народна творчість. На думку відомого радянського дослідника російського фольклору Ю.Соколова, усна література виникла на ґрунті безпосередніх емоційних переживань та вражень народних мас. Через це вона більш точно і правдиво відображає історичні події, ніж твори окремого автора. Слід також зауважити, що усна народна творчість є засобом задоволення естетичних потреб для неосвіченої частини суспільства такою мірою, як для освічених та культурних людей повість або роман²⁵.

У досліджуваній період важливу роль в російському фольклорі відігравали історичні пісні. Вони як особливий епічний жанр виникли у роки правління Івана IV. Історичні пісні відображали релігійно-побутові, ритуально-обрядові та зовнішньополітичні аспекти суспільної свідомості та життя росіян. Однак історичні пісні виконували також агітаційно-політичну функцію²⁶.

Однією із сюжетних ліній історичних пісень було висвітлення внутрішньої та зовнішньої політики правителів Москви. Значне місце у них займала оцінка діяльності Івана IV. Зокрема, в “Песни о взятии Казани”, “Иван Грозный и сын”, “Мастрюк-Кастрюк”, “Крымской полянице”, “Осаде Пскова польским королем”, “Плаче войска”

відображені основні етапи його майже сорокарічного правління. В епічному епосі внутрішня і зовнішня політика російського царя знаходить співчуття та підтримку народних мас. Російський народ у своїх піснях зображав Івана IV, з одного боку, грізним борцем із боярською опозицією, а з іншого – “богообраним царем”, спадкоємцем візантійських імператорів, переможцем Казанського і Астраханського ханств, захисником “святоруської землі” від іноземців та іновірців.

Усна народна творчість, в якій ідеалізувалося правління Івана IV, тісно перепліталася з публіцистичною літературою другої половини XVI ст. Тому можна припустити, що історичні пісні виникли у дворянському середовищі. Їх творцями були учасники військових походів російського царя. Вони, як і цар, виступали за встановлення самодержавства і підкорення сусідніх країн.

Отже, за правління Івана IV імперська ідея набула статусу державної ідеології Москви. Ідеї “римського” походження московських князів та “боговибраності” їх влади використовувалися російським царем для встановлення жорсткого ідеологічного контролю всередині країни. Вони проголошували російського царя “єдиним оборонцем” православної віри і були ідейною основою для літературних та публіцистичних творів подібного змісту.

1. Юрий М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. – К., 1997. – С.74-75.
2. Буганов В.И., Богданов А.П. Бунтари и правдоискатели в русской православной церкви. – М., 1991. – С. 93, 108.
3. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. – М., 1986.
4. Носов Н.Е. Становление сословно-представительных учреждений в России. – Л., 1969. – С. 112.
5. Домострой: Сборник / Подготовка текстов В. Колесовой и Т.Рогожниковой. – М., 1991. – С. 198.
6. Там само. – С. 199.
7. История русской литературы X-XVII веков / Под ред. Д.С.Лихачева. – М., 1987. – С. 292.
8. Копанев О.І., Маньков А.Г., Носов М.Е. Нариси з історії СРСР кінець XV – початок XVII століть. – К., 1959. – С. 172-173.
9. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. – М., 1986. – С. 95.
10. Россия на пороге XXI века. (Современные проблемы национально-государственного строительства РФ). – М., 1996. – С. 139.
11. Ключевский В.О. Сочинения: В 8-и томах – М., 1957. – Т.2. – С. 196.
12. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 147.
13. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским / Подгот. текста Я.С.Лурье и Ю.Д. Рыкова. – М., 1981. – С. 12-14.
14. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XVI века. – М., 1986. – С. 31.
15. Там само. – С. 41.
16. Там само. – С. 35-36.
17. Москва державная: Хроника год за годом / Состав., авторский текст А.Ю.Карпова. – М., 1996. – С. 292.
18. Кобрин В.Б. Иван Грозный: избранная рада или опричнина/ В кн.: История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX-го начала XX веков. – М., 1991. – С. 66.
19. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: В 2-х книгах. – М., 1989. – Кн.1. – С. 20.
20. История русского искусства / Под общей редакцией академика И. Э. Грабаря. – Т. 3. – М., 1955. – С. 328, 442.
21. Там само. – С. 463.
22. Там само. – С. 238-239.
23. История русской литературы. Литература 1220-х-1580-х гг. – Т.2, ч.1. – М.-Л., 1946. – С.429.
24. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М., 1989. – С. 108.
25. История русской литературы / Под ред. прив.-доц. Е. В. Аничкова, проф. А.К. Бородина и проф. Д. Н. Овсяннико-Куликовского. – Т. 1. – М., 1908. – С. 134.
26. Соколов Ю. М. Русский фольклор. – М., 1938. – С. 263.